

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.32689/2522-4603.2024.4.10>**Станіслав ШЕПТУХОВСЬКИЙ**

кандидат юридичних наук, головний науковий співробітник наукової лабораторії Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України
ORCID: 0009-0007-0087-1868

НЕМОВЛЕННЄВІ ІНСТРУМЕНТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Розглянуто властивості тексту як засобу комунікації у нормотворенні і правозастосуванні. Оглянуто низку мовленнєвих актів, вчинення яких в силу закону спричиняє правові наслідки та на їх фоні – показано діяння, котрі не є вербальною поведінкою, проте також набувають правового значення в силу вказівки на це в законодавстві, комунікативної ситуації та здатності виражати умисел чи волевиявлення. Обстоюється ідея фактичного здійснення правової комунікації, включно із правовим регулюванням, засобами, які не є ані усним чи письмовим текстом, ані іншою мовленнєвою дією: візуальними чи звуковими сигналами, (нетекстовими) символами, жестами, символікою, пофарбуванням, маркуванням тощо.

Розглянуто ознаки мовчання як невербального акта. Висловлено позицію, відповідно до якої неунормованість – через повну відсутність норми або її формулювання у навмисно невизначений спосіб – є юридично значущим мовчанням владного суб'єкта і може виражати (презюмувати) згоду (в адміністративній процедурі), дозвіл (у межах загально-дозвільного принципу) або заборону (у разі спеціально-юридичного підходу). порушено питання про можливість повного чи часткового закріплення правової норми нетекстовими засобами. Зазначено, що юридична визначеність, як критерій якості законодавства у нетекстовому правовому регулюванні забезпечується конкретизацією ситуації (її звуженням, яке відповідає функції «гіпотези» правової норми та «контексту» у мовленні) застосування немовних засобів, їх попереднього однакового застосування учасниками юридично значущої комунікації. За відсутності консенсусу окремі переваги таких засобів – миттєве сприйняття, інтуїтивна зрозумілість – втрачаються, відповідна «візуальна» чи «сонорна» норма стає юридично невизначеною. Зауважено, що немовні засоби використовуються також у рамках звичаю, який є джерелом права – так само, як і закон.

Констатовано, що знакові системи, не належні до мови, зокрема – до державної мови як засобу правничої комунікації, – наділені правовим значенням та мають ознаки тексту. На цій підставі зроблено припущення про окремі підстави для розгляду явища тексту за межами мови; одночасно констатовано виконання мовою функції мета-системи щодо відокремлених знакових систем. Зауважено, що у правовій комунікації текст виконує посередницьку функцію. Додержання екстралінгвальної відповідності юридичного тексту мови розрив між правом та законом, відставання останнього від правової реальності.

Окреслено перспективи розширення предмету лінгвістичної експертизи та зауважено, що інтерпретацію немовленнєвих засобів правової комунікації може бути покладено, зокрема у цивільному процесі, на експерта з питань права.

Ключові слова: норма, знакова система, мова, символіка, законодавство.

Stanislav Sheptukhovskiy. NON-SPEECH TOOLS OF LEGAL REGULATION

The properties of the text as a means of communication in norm-making and law enforcement are considered. Certain informative acts are not verbal behavior, but acquire legal significance due to the indication in the legislation, the communicative situation and their ability to express intent or a will. Means that are neither oral or written text, nor any other speech act: visual or sound signals, (non-textual) symbols, gestures, symbols, coloring, marking, etc. are in fact a part of legal communication, including legal regulation.

The silence is also non-verbal act. In a legal communication it manifests itself as irregularity – due to the complete absence of a norm or its formulation in a deliberately undefined way – is a legally significant silence of a legislator. Silence can express (presume) consent (in an administrative procedure), permission (within the general permissive principle) or prohibition (in the case of a special legal approach). The issue of the possibility of full or partial consolidation of a legal norm by non-textual means was raised. It is noted that legal certainty, as a criterion of the quality of legislation in non-textual legal regulation, is provided by the specification of the situation (its narrowing, which corresponds to the function of the «hypothesis» of the legal norm and the «context» in speech) of the use of non-speech means, their previous equal assimilation by the participants of legally significant communication. In the absence of consensus, the advantages of such means - instant perception, intuitive comprehensibility – are lost, the corresponding «visual» or «sonorous» norm becomes legally uncertain. It is noted that non-language means are used within the framework of custom.

The prospects for expanding the subject of linguistic expertise are outlined and it is noted that the interpretation of non-verbal means of legal communication can be entrusted, in particular in civil proceedings, to a legal expert.

Key words: norm, symbolic system, language, symbols, legislation.

Вступ. Правове регулювання є специфічною формою соціальної комунікації. Ефективність засобів такої комунікації безпосередньо впливає на дієвість регулювання.

Звуження кола засобів обмежує спроможність комунікації, а отже – і правового регулювання. Наприклад – призводить до розбіжностей у сприйнятті правил поведінки,

неповному охопленню аудиторії адресатів норм про такі правила. У правничій комунікації велику роль відіграє текст. Зокрема, ознакою норми права є її формальна визначеність, тобто закріплення у тексті нормативно-правового акта. Така форма довела свою зручність. Але можливості тексту як засобу комунікації не безмежні, вираження владної волі іноді потребує застосування інших – нетекстових, немовленневих – засобів. Деякі з них – так само як усний чи письмовий текст – є системою зображень (символів, маркувань) чи звуків (попереджень, просторових орієнтирів). Немовленнєві засоби насправді беруть участь у правовому регулюванні.

Матеріали та методи. Механізм правового регулювання, забезпечення життєздатності правових норм, легітимація закону, юридична техніка, правила та передумови тлумачення є питаннями, які становлять значну частину предмету юридичної науки. Вони вивчаються переважно з позицій загальної теорії права, але викликають жвавий інтерес з боку дослідників у без винятку всіх складових правової доктрини. У пошуках відповідей правники звертаються до досягнень суміжних та «гібридних» дисциплін і їх окремих галузей – до соціології права, психології мас, лінгвістики, теорії масової комунікації, етики. Порівняно самостійне коло утворюють проблеми способів формулювання правових норм, їх доведення до адресатів та засвоєння останніми. Це коло перебуває на стику вищезгаданих питань та дисциплін.

В Україні безпосередньо питання *правової комунікації* розглянуто О. Токарською [44, 45] та О. Балинською [46], О. Макеєвою [13]. Право розглядається ними як комунікативний процес, осмислюється відповідний доробок закордонних соціологів права [55]. Так, О. Токарська зауважила на можливості забезпечення у такому процесі переходу від монологічної до комунікативної моделі прийняття державницьких рішень у правовій державі [44]. Найявніми є дослідження за напрямком юридичної лінгвістики, в яких зроблено висновки про (непозбутню) смислову множинність правничого тексту, недоречність зведення норми права лише до такого тексту і про роль комунікації, без якої право не існує [16, с. 4, 26, 77, 138, 386].

Паралельно розвиваються погляди щодо статусу учасників правової комунікації, зокрема – щодо кола суб'єктів та інструментів реалізації кримінально-правової політики [3, с. 22, 47, с. 257, 276-278], адресатів кримінально-правових норм [41, с. 49, 59, 84-85, 250-253, 275, 296]. В рамках аналізу юридич-

них складів злочинів, кримінальних процесуальних норм наукою ретельно досліджено правові наслідки вчинення низки мовленневих та окремих невербальних актів у рамках комунікації за участі суб'єктів кримінальної відповідальності.

В свою чергу комунікаційний аспект невербальної поведінки, яка сама по собі розглянута у широкому колі праць з мовознавства, психології, педагогіки тощо, у площині правової комунікації майже не розглядався. Окремі позиції з цього питання висловлені переважно правниками як побічний результат дослідження ними проблем цивільної, кримінальної відповідальності, публічного адміністрування.

Такий стан розробки зумовив *мету* статті – розглянути засоби правової комунікації та їх співвідношення, перевірити *гіпотезу* дослідження щодо виконання невербальними засобами ролі одного з таких засобів.

Методологічну основу роботи становлять окремі наукові методи пізнання, серед яких варто зазначити такі. Системно-функціональний метод дозволив розглянути право як комплексне суспільне явище, елементами якого є закон і норма права, на предмет створення, виконання, зміни яких здійснюється правова комунікація. В рамках цього методу констатовано, що невербальні засоби не виключені з такої комунікації і виконують у ній таку ж функцію, що і норма права. Методом індукції існуючи одиничні приклади надання правового значення нетекстовим і невербальним комунікаційним актам зроблено висновок про більш загальне явище використання немовленневих засобів в якості засобу правового регулювання. Історичний метод дозволив встановити можливі причини домінуючих позицій тексту у юриспруденції. Герменевтичний підхід дозволив здійснити інтерпретацію, зокрема, явища «мовчання» суб'єкта нормотворення в якості його усвідомленого рішення, способу унормування суспільних відносин.

Результати. Соціалізовані індивіди застосовують всі доступні у них засоби для комунікації. У тому числі тоді, коли змістом їх взаємодії є встановлення правил поведінки, виконання таких правил, контроль дотримання та застосування винагороди чи покарання за результатом такого контролю. Однак у правовому регулюванні спектр комунікативних засобів є значно вужчим. Панівне місце у цьому аспекті суспільного буття посів текст – з початку усний, проголошений монархом і повторений криками герольдів, потім письмовий – вирізьблений у камінні, далі – на

папірусі та папері і, зрештою – на веб-сайтах. Для домінування тексту у правому регулюванні є історичні причини – писемність, грамотність тривалий час були прерогативою еліт. Сьогодні закон, а отже – текст, який його виражає, – може бути занадто складним (тому, наприклад у кримінальному провадженні захист може бути покладено лише на професійного юриста – ч. 2 ст. 45 КК України). Законодавче веління може суперечити волі джерела законодавчої влади або іншому закону, і тоді закони стають нелегітимними або складаються з так званих мертвих норм. Приписи закону можуть бути сформульованими нечітко. Або ж конкретні його вимоги можуть не узгоджуватися із природними правами людини, суспільними, економічними тощо закономірностями. Поведінка індивіда у конкретній ситуації може визначатися конкуруючими нормами закону, або навпаки – не унормовуватися жодною, що в обох випадках утворює стан правової невизначеності, який компрометує саму ідею правового регулювання.

Практикою нормотворчої діяльності виявлено деякі недоліки і обмеженість можливостей закону (як інструменту суспільного (само)управління) і його тексту (як засобу встановлення правил поведінки). Наприклад, але не виключно: варіантність тексту (варіантне розуміння, варіантне нерозуміння, спотворене розуміння), інваріативність, перебирання текстом функцій самостійного учасника комунікації [38]; розмиті межі контексту та мета-тексту, які впливають на тлумачення; мінливість значення використаних слів, їх багатозначність та взаємозамінність; “міграція” дефініцій за межі предмета законодавчого акта. Додаткові, зокрема, стилістичні, обмеження мають (виконані у межах відповідних підстилів офіційно-ділового стилю) юридичний, законодавчий, адміністративно-канцелярський тексти, у яких немає місця багатьом мовним засобам (на кшталт метафор, гіпербол, неповних речень, фразеологізмів, переносного значення слів, слів із суфіксами суб’єктивної оцінки) [40]. Автор юридичного тексту завжди балансує між абстрактним описом і казуальним викладом, лаконічністю і деталізацією, дублюванням і бланкетністю, переконливістю і стриманістю. По мірі взаємного наближення правових систем різних країн, посилення політико-правового впливу міжнародних організацій заявила про себе проблема гармонізації законодавства, коректності перекладу та імплементації міжнародних договорів.

Останніми десятиліттями в європейській і, зокрема, українській юридичній науці стали

розмежовувати законність від верховенства права, наголошуючи на перевазі останнього. Так, в одній з правових позицій щодо верховенства права Конституційний Суд України зазначив, що «.. панування права в суспільстві ... вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що *право не обмежується лише законодавством* як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об’єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права *не дає підстав для його ототожнення із законом*, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [35] (тут та далі *курсив авт.* – С.ІІІ.). Оскільки закон – це виключно (або здебільшого, про що йтиметься нижче) текст, у вказаній констатації неповної відповідності права та закону фактично йдеться про проблему (а саме – недостатність) так званої екстралінгвальності юридичного тексту (зумовленості, відповідності немовній, позамовній дійсності, включно із культурою, традиціями, менталітетом), про відставання чи інше відхилення закону від правової реальності, яку він же мав би визначати.

Отже: право включає широкий спектр соціальних регуляторів і завжди є справедливим; закон є лише одним з регуляторів, які визначають зміст права; держава має забезпечити втілення права, тобто справедливості, у закони. Можливо, саме вужчий, ніж у права, набір засобів зовнішнього вираження, обмеженість закону лише (чи переважно) текстом спричиняє і посилює відрив закону від (решти складових) права? Якщо так, то відкритість для впливу позамовних, але належних до права чинників та використання немовлених засобів спроможні компенсувати такий розрив – там де це практично можливо.

Важливою є комунікативна функція тексту, його місце у так званому герменевтичному трикутнику: «Текст – це середній елемент схеми комунікації: ... автор (адресант) – текст – читач (адресат) ... Щодо мовця (адресанта) текст є кодованою величиною, оскільки мовець кодує певну інформацію. Для сприйняття вміщеної у тексті інформації читач

повинен її декодувати» [8, с. 28]. У цьому світлі чітко проглядаються можливі проблеми під час застосування (виключно цього) засобу комунікації, наприклад – неспівпадіння закодованого і декодованого змісту, недостатність закладеного у текст змісту для забезпечення повноцінної комунікації, досягнення її мети, односторонній характер повідомлення. Та, як зазначено на початку, соціалізовані індивіди застосовують всі доступні їм засоби комунікації.

Роль соціального регулятора закон може виконувати лише у разі своєї дієвості. Остання забезпечується діяльністю апарату публічного управління. Правові акти публічного управління уключають нормативно-правові акти, індивідуальні акти (в т. ч. адміністративні акти), адміністративні договори, акти-дії; вони можуть вчинятися у письмовій та усній формі, але також у формі конклюдентній [2, с. 140, 142], тобто полягати, у т. ч. у немовленнєвій поведінці.

Оскільки закон є (як правило) текстом, говорити про його дієвість це те ж саме, що розглядати ефективність акту мовлення. Безпосередньо закон розглядає застосування мови саме як діяння, котре набуває значення юридичного факту.

Так, вчинення *діяння* є підставою для юридичної відповідальності будь-якого виду. Можливість вважати так надають приписи Конституції України: «Ніхто не може відповідати за *діяння*, які на час їх вчинення не визнавалися законом як *правопорушення*» (ч. 2 ст. 58), «Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної *відповідальності одного виду* за одне й те саме *правопорушення*» (ст. 61), «Виключно законами України визначаються... *діяння*, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них» (п. 22 ч. 1 ст. 92). Діяння може полягати у вчиненні дій чи бездіяльності. Так, у КК України широко вживається конструкція «діяння (дія або бездіяльність)», у т. ч. для визначення кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 11 КК України – «передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом кримінального правопорушення»). Норми КК України відносять до *діянь* низку видів комунікаційних актів суто мовленнєвого характеру – «поширення закликів або висловлення заперечення» (Примітка до ст. 111-1); саме *висловленням* наміру є «пропозиція» і «обіцянка» неправомірної вигоди (п. 3 Примітки до ст. 354). Очевидно мовленнєвою є дія з «розголошення» (ст. ст. 132, 145, ч. 3 ст. 154, ст. 159, ст. 168,

ст. 189, ч. 2 ст. 209-1, ст. ст. 231, 232, 328, 381, 386, 387, 422). Під кримінально-правовий захист взято (таємницю) телефонних *розмов* (ст. 163). Зрештою *умовляння* є одним зі способів вчинення підбурювачем своєї співучасті у кримінальному правопорушенні (ч. 4 ст. 27), а *змова* – обов'язковою ознакою співучасті (ст. 28 тощо), яка завжди є умисним діянням. Отже, сукупні рухи м'язів легень, гортані та язика, з яких людська істота формує звуки, оформлені у слова, визнаються діяннями, або, якщо бути більш точним – діями, які можуть бути предметом кримінально-правової кваліфікації. Поширеним у КК України є уточнення щодо застосування матеріальної фіксації – «письмова згода» (ч. 1 ст. 84-1, ст. 141, ч. 5 ст. 401 тощо), «письмовий запит» (ст. 232-2), «письмовий дозвіл» (ст. 387), (поширення) «матеріалів» певного змісту (ч. 2 ст. 109, ст. 110, 258-2, 295, 299), «документ» (Примітка до ст. 358 тощо), «листування» (ст. 163). Більш широкими є способи технічного виконання таких юридично-значущих, у т. ч. – за КК України, – дій, як угода, погроза, залякування, згода, прохання, непокоря, зізнання, замовлення (вбивства, тяжкого тілесного ушкодження), (завідомо неправильний) переклад, образа (честі і гідності; почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями), пропаганда, голосування. Деякі з них можуть вчинятися як усно, так і письмовим текстом, але більшість – в принципі у будь-який спосіб, здатний забезпечити юридично значущу (в наведених прикладах – здебільшого протиправну) комунікацію – із потерпілим, співучасниками чи масову [51].

Отже, говоріння та написання є правоутворюючими формами поведінки, вчинками, діями. Однак, по-перше – мова не вичерпується цими засобами, по-друге – не можна відкидати значення невербальної складової у правовідносинах. Немовленнєві, не-текстові засоби теж передбачені законодавством.

Так, *візуальні позначення* набули правового захисту з боку норм, які визначають правила товарообігу. Виробник повинен розмішувати на товарі (або на упаковці, у супровідних документах) своє найменування (ім'я), *торговельну марку або інший елемент, який ідентифікує* такого суб'єкта господарювання (п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про захист прав споживачів»). Хоча інформація про продукцію надається споживачеві згідно з законодавством про мови (ч. 1 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів»), доводиться вона до його відома у супровідній документації, що додається до продукції, на етикетці, а також у *маркуванні чи іншим способом* (у

доступній наочній формі), визначеним відповідними нормативно-правовими актами, у тому числі технічними регламентами, або, прийнятим для окремих видів продукції або в окремих сферах обслуговування (ч. 2 ст. 15 зазначеного Закону України). Заборонено маркування продукції знаком довіри, знаком якості або знаком відповідності без отримання на це відповідного дозволу уповноваженої особи чи власника таких знаків (п. 9 ч. 3 ст. 19); порушенням є реалізацію небезпечного товару (отрути, пестицидів, вибухо- і вогнебезпечних речовин тощо) без належного попереджувального маркування (п. 6 ч. 1 ст. 23 зазначеного Закону України) [25]. Перспективна редакція Закону України «Про захист прав споживачів» передбачає доведення інформації про продукцію до відома споживачів «у чіткій, легкодоступній та зрозумілій формі, у кольорі, шрифті та розмірі, за допомогою слів, цифр, піктограм, символів, графічних зображень, які не ускладнюють її сприйняття» [24, ч. 5 ст. 13].

Без слів можуть функціонувати деякі елементи військового управління. «Управління строєм здійснюється командами та розпорядженнями, які подає командир голосом, сигналами та особистим прикладом і які передаються за допомогою технічних і рухових засобів» (абз. 1 ст. 16 Стройового статуту Збройних Сил України); «У разі якщо дозволяють обставини, командир (начальник) перед застосуванням заходів фізичного впливу, спеціальних засобів або зброї повинен голосом чи пострілом угору попередити про це особу, проти якої можуть бути застосовані такі заходи» (ч. 3 ст. 22-1 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України). Невербальні, але цілком змістовні та суцільні семантичні системи становлять дорожні знаки та сигнали регулювальника дорожнього руху (які, крім поданих положенням корпусу, руками, жезлом або диском жестів із заздальгідь визначеним значенням, привернення уваги свистком, можуть становити «інші сигнали, зрозумілі водіям і пішоходам» ([20], п. 8.8)). Важливим є значення (попереджувальних) сигналів, які подають учасники дорожнього руху (п. п. 9.1 – 9.12 вказаних Правил). Символи (ст. 338 КК України), в т. ч. прапори (ст. 339 КК України), знаки організацій (ст. 435), символіка (ч. 3 ст. 160, ст. ст. 436-1, 445), пофарбування (санітарних транспортних засобів – ст. 435 КК України) можуть становити самостійне правове значення предмету чи засобу правопорушення.

Прийняття символу речі (ключів, макетів тощо) є одним зі способів прийняття дарунка

(ч. 4 ст. 722 ЦК України), тобто дія з такого прийняття є юридичним фактом. Так само як для такого прийняття, не є обов'язковими слова (заяви) і для відмови від права власності на майно (ч.1, ч. 2 ст. 347 Цивільного кодексу України).

Отже, діяння, які здатні передати інформацію та волевиявлення, є комунікативними актами, що породжують правові наслідки, включно із юридичною відповідальністю. Деякі з таких – саме комунікативних – діянь можуть не мати вербальної форми. І при цьому законодавством передбачається їх використання для доведення до інших учасників правовідносин вимог, зокрема – велінь суб'єкта владних повноважень. Такий суб'єкт здійснює цю невербальну комунікацію на підставі та у спосіб, визначений законодавством.

Але чи може і саме законодавство визначатися у подібний спосіб? Чи є можливим і прийнятним донесення державно-владної волі, власне законодавства, також невербальними засобами – повністю чи частково? Способами, відмінними від тексту? Особистим прикладом, жестом, звуком, співом, зображенням, символом? Адже існує, зокрема, в культурі, явище «інтермедіальності» [14] (інтермедійності), моделі якої уключають (за Є. Шрьотером) трансмедійну (формальні структури не обмежені, а можуть фігурувати в різних видах мистецтва) та трансформаційну інтермедіальність (репрезентує трансформацію однієї знакової системи в іншу) [10]. Якщо інтермедійність доречна у культурі в цілому, чи варто заперечувати її існування у правовій культурі, продуктами і інструментами формування якої вочевидь є, серед іншого, закон і звичай?

У теорії права до обов'язкових ознак норми права відносять формальну визначеність, в свою чергу остання полягає в однозначності сприйняття за рахунок точності та ясності певної мовної форми, а також у текстуальному закріпленні в нормативно-правових актах або інших формах (джерелах) права [43, с. 132].

Отже, засобом формалізації державно-владних приписів є текст. Лишаючи допоки осторонь питання про інші засоби, або ж про те, чи текст є єдиним, основним або ж одним з кількох таких засобів, відзначимо, що за (чинним, але поки не введеним в дію) Законом України «Про правотворчу діяльність» з підготовки саме тексту проекту нормативно-правового акта починається розроблення проекту такого акта (п. 1 ч. 3 ст. 29), він є реквізитом такого акта (п. 4 ч. 1 ст. 36, іншими), текст викладається державною мовою (ч. 1 ст. 35), у ньому групуються (як правило за окре-

ними ознаками) норми права (ч. 1 ст. 32) [30]. Невід'ємною частиною закону про ратифікацію є текст міжнародного договору України (ч. 1 ст. 9, п. «а» ч. 1 ст. 13 Закону України «Про міжнародні договори України»), а підготовка тексту такого договору є однією з дій щодо його укладення (абз. 3 ч. 1 ст. 2 зазначеного Закону України) [28].

Як такий текст може бути усним чи письмовим. Жестова мова [5] та зміст, переданий тактильними засобами (абетка Брайля, шрифт Муна) очевидно теж є способами передавання саме тексту; особам з інвалідністю забезпечується використання згаданої абетки та жестової мови під час здавання ними іспитів на рівень володіння державною мовою ([19], п.п. 6, 7 Розділу II). Тож ці засоби, попри свої специфічні форми, є мовленнєвими.

Проте численними є приклади нормативно-правових актів, які надають правового значення певним зображенням. Деякі державні символи України описано словами – але вони становлять те, що словами не є: мелодія національного гімну, який є Державним гімном України, пропорції, кольори та форма Державного Прапора України, складові Державного Герба України (ст. 20 Конституції України). Знаки (описи, малюнки) однострою ([29], п. 1), військової форми одягу та знаків розрізнення [21], деяких державних нагород ([23], ч. 2 ст. 4; [26], п. 2; [27]) та відомчих (заохочувальних) відзнак [22] затверджено нормативно-правовими актами. Описи юридично значущого звучання наявні у нормах щодо цивільного захисту населення (електросирени, звукові сигнали, сигнально-гучномовні пристрої, звукові маяки, світлозвукові сповіщувачі тощо ([18], абз. 13 п. 3, п. 19, п. 39). Сигналом (в т. ч. – звуковим знаком, наприклад – вибухом петарди, свистками, гудками) може подаватися певний наказ на залізничному транспорті ([9], п. п. 1.2, 4.2).

Отже, звернення до не-текстових, немовленнєвих способів є одним з прийомів нормотворчої, в т. ч. – законодавчої, техніки. Його доцільність, вочевидь, зумовлена суттєвим спрощенням як викладу, так і сприйняття знаків, що не є словами, цифрами чи пунктуацією. Цей прийом іноді має лише допоміжне значення (наочні матеріали до тексту), але може бути і основним, концентруючи в собі зміст правової норми, позначаючи простір та час її дії.

Прикладами юридично значущої бездіяльності є «мовчазна згода» представників держави (Примітка 1 до ст. 127 «Катування»), неповідомлення назви і порту приписки капітаном судна (ст. 285 КК України). Безді-

яльність набуває правового змісту і у відносинах у сфері публічного управління – крім мовчазної згоди (яка в таких правовідносинах є презумпцією, що забезпечує захист прав невідомих суб'єктів від зволікань і тяганини суб'єкта управління), іншим прикладом так званих автоматичних правових механізмів як форм публічного управління є виникнення у органу доходів і зборів з моменту невиконання зобов'язань платником податків права на податкову заставу із похідним наслідком у виді заборони відчуження таким платником майна [1], с. 97]. Мовчання [52], замовчування [42, с. 37-38] як спосіб протиправної діяльності, а так само – «мовчазне волевиявлення» як досліджувана ще з часів Є. Ерліха [54] форма допустимої поведінки у правовідносинах є предметом уваги вітчизняних цивілістів [53] та дослідників у царині філософії права [4]. В рамках комунікації законодавця з адресатами правових норм, його «мовчання» – відсутність (в т. ч. неприйняття наявної законодавчої ініціативи), припинення чинності (скасування) того чи іншого унормування – теж є способом правового регулювання. Адже для відносин, охоплених загально-дозвільним принципом таке мовчання є наданням права робити все незаборонене, а за спеціально-дозвільним принципом – заборона робити те, що не має законодавчо визначеного способу, підстави чи межі повноважень (ст. 19 Конституції України). Елементи такого мовчання присутні і у так званих каучукових – усвідомлено невизначених [37, с. 105, 112] – правових нормах. Деякі автори розглядають мовчання як комунікативно значущий акт [6], виражальний засіб у спілкуванні [7, с. 6], невербальну поведінку у складі мовленнєвої поведінки [50], засіб невербальної комунікації [49]. Не займаючи позиції в очевидно наявній мовознавчій дискусії щодо виконання мовчанням ролі знаку та особливостей інтерпретації такого знаку, зауважимо, що у правовій комунікації мовчання утворює цілком конкретні правові наслідки. І, звісно, воно не є текстом.

Отже, до добре знайомих правовій доктрині «духу» та «букви» права [36] слід додати «голос», «символ» та «тишу» права.

Здійснення взаємного впливу суб'єктами правових відносин шляхом застосування нетекстових знаків – зображень, звуків, жестів тощо відбувається не тільки в рамках прийняття та застосування закону, але також відповідно до звичаю. Так, у згаданому вище прикладі, доведення до відома споживачів інформації про товар може здійснюватися маркуванням чи іншим способом (у доступній наочній формі) «... прийнятим для окре-

мих видів продукції або в окремих сферах обслуговування» (ч. 2 ст. 15 Закону України «Про захист прав споживачів»). Правовий звичай визначається як «історично зумовлене, *неписане* правило поведінки загального характеру, яку ввійшло в звичку через багаторазове застосування протягом тривалого часу та санкціоноване державою» та належить до джерел чи форм права [43, с. 155].

Порівняно зі звичаєм, норми права та нормативно-правові акти мають декілька переваг – більший ступень конкретизації, потужніший арсенал засобів забезпечення дотримання (виконання), передбачувана процедура формування. Чи зберігаються ці переваги у разі, якщо норму створено із застосуванням немовленнєвих засобів?

Відомою правникам проблемою є так звана якість законодавства, критерієм якої є *юридична визначеність*.

З цього приводу усталеною та неодноразово повтореною є правова позиція Конституційного Суду України:

«принцип юридичної визначеності як складова конституційного принципу верховенства права є сукупністю вимог до організації та функціонування системи права, процесів правотворчості та правозастосування у спосіб, який забезпечував би стабільність юридичного становища індивіда. Зазначеного можна досягти лише шляхом законодавчого закріплення *якісних, зрозумілих норм*» ([31], абз.3 пп. 3.3 п. 3 мотивувальної частини);

«Юридичну визначеність необхідно розуміти через такі її складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну та передбачувану стабільність існуючого законодавства та можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування)» ([32], абз. 4 пп. 3.2 п. 3 мотивувальної частини);

«Юридичної визначеності будь-якого нормативного акта (або його окремого припису) неможливо досягти, якщо текст акта (його припису) є двозначним (багатозначним). Особлива роль у цій ділянці належить *державній мові*. Юридична визначеність – це передовсім недвозначність. Недвозначність найповніше досягається в однорідному мовному середовищі. Приписи національного права (конституції, законів, підзаконних актів тощо) пов'язані спільністю фахової (правничої) термінології, а також фоновими знаннями юридично значущих слів і висловів. Такі фонові знання є невідокремною частиною мовної компетенції носіїв української мови, тому саме завдяки їй застосуванню як

єдиної державної є можливим представити волю національного нормотворця, зокрема законодавця, у її автентичному вираженні. У цьому полягає один із найважливіших чинників функціонування української мови як державної, забезпечення чого є легітимною метою Закону» ([34], п. 10 мотивувальної частини);

«... доступність учасникам суспільних відносин акта права для ознайомлення не гарантує доступності його змісту, якщо припис такого акта викладений неякісно, зокрема нечітко або суперечливо» ([33], абз. 1 пп. 4.2 п. 4 мотивувальної частини).

У деяких видах правовідносин невербальні акти можуть не мати достатньої дійсності, юридичної сили. Так, якщо згадані вище команди, розпорядження та попередження командира можуть здійснюватися як голосом, так і *в іншій спосіб*, його наказ може бути відданий «усно або письмово, у тому числі з використанням технічних засобів зв'язку», імовірно саме тому, що такий наказ «повинен бути сформульований чітко і не може допускати подвійного тлумачення» (ст. 35 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України). Невиконання лише наказу (однозначного, чіткого, вербально оформленого), а не інших владних рішень командира, становить непокору як кримінальне правопорушення (ст. 402 КК України); вказане не виключає можливості застосування інших видів юридичної відповідальності у разі порушення вказівки чи розпорядження командира.

Досягнення юридичної визначеності мовленнєвими засобами не завжди цілком вдається суб'єктам нормотворення; проблеми тлумачення текстів нормативно-правових актів виникають повсякденно. Однак подані вище приклади вказують, що відповідальність спирається на встановлення юридичного значення застосування суб'єктами такої відповідальності знакових систем, відмінних від мови у її повсякденному розумінні (говоріння та відтворення слів у виді тексту). Тактичні жести (піднятий вгору кулак командира військового підрозділу тощо), сигнали цивільної оборони (повітряна тривога) є комунікаційними діями, що мають правове значення та не можуть бути проігноровані учасниками правовідносин. Однозначність інтерпретації відповідних сигналів досягається попереднім засвоєнням системи позначень всіма учасниками комунікації та, в неабиякій мірі – звуженням контексту їх застосування (шикування, спортивне змагання, дорожній рух, бій). Однак можливість подвійного тлумачення не виключається і тут.

Ефективність немовленнєвих засобів неможна заперечити: зображення чи специфічний звук сприймаються миттєво, на відміни від фрази (припису, юридичної конструкції), їх значення часто є *інтуїтивно* зрозумілим. Але норми права мало бути сприйнятою за формою, вона має бути усвідомлена своїми адресатами – однаково і однозначно. Суттєвим є і те, що вербальне оформлення (текстуальної) норми права дозволяє легко забезпечити трискладову структуру – гіпотеза-диспозиція-санкція. Вмістити цю тріаду у «візуальній» чи «сонорній» нормі не завжди можливо. Інші канали сприйняття – та, звідси, комунікації, гіпотетично можуть посісти місце у спілкуванні суб'єктів правовідносин, але їх можливості є обмеженими; наприклад дотик (та відповідна «тактильна норма») обмежено вимогою закону щодо особистої недоторканості, психологічним явищем інтимної зони.

З іншого боку, неналежність знаків, символів, сигналів тощо до тексту саме по собі не виносить їх за межі явища мови. Так само текст – якщо розглядати його саме як систему загалом зв'язаних і повністю послідовної сукупності знаків” [12] і як результат застосування знакових систем, вочевидь не завжди є належним до мови.

Мова, а отже і мовознавство (лінгвістика) охоплює широке коло засобів передачі інформації. Широке, але не всеосяжне. Межі предмету мовознавства є темою наукової дискусії.

Мова є лише однією з багатьох знакових систем. Видається, що насправді вона є знаковою мета-системою, оскільки включає декілька автономних (мовних) знакових систем. Але людьми використовуються, також *немовні* знакові системи (системи числення, географічні карти, татуювання тощо [17]), а так само змішані чи квазі-мовні системи (напевно – деякі криптографічні засоби, абетка Морзе, прапорова сигналізація [15], нотний текст [39, с. 204], креслення (тобто технічні рисунки [11] – архітектурні, електричних схем тощо), математичні та хімічні формули та позначення). Вони мають соціальне і правове значення і застосовуються в силу закону чи звичаю. Їхнє співвідношення із українською мовою є різним.

Якщо **не** включати до мови (зокрема – писемності) не охоплені алфавітом і знаками пунктуації графічні зображення (на кшталт: державний герб, знаки однострою, символи державних установ, грошові знаки), жести, спеціальні звукові сигнали (сигнал початку аудиторних занять чи заводської зміни, мелодія державного гімну, спеціальний звуковий

сигнал оперативних транспортних засобів), – тоді слід визнати, що правове регулювання вдається до **використання немовних засобів**, а правозастосування – до оцінки правових наслідків їх вживання. У такому разі вивчення цих засобів має становити частину предмету юридичної науки, а самі вони – тлумачитися однозначно і відповідати вимогам юридичної техніки.

Якщо навпаки – говорити про такі, невербальні, знакові системи як про складову мови, вивчати їх у складі мовознавства, лінгвістики – тоді слід досліджувати закономірності їх розвитку і формувати висновки щодо мовної норми, вимоги до конгруентності контексту, несуперечливості, послідовності, «граматики» як правил взаємного впливу елементів, темпу та ритму, забезпечити пізнання етимології, стилістики, і, найважливіше – лексикології і семантики. Виникне потреба у забезпеченні такого підходу міждисциплінарними сферами пізнання, на кшталт юридичної термінології та правової пропаганди. Є і більш практичні наслідки такого підходу – невербальні, але мовні транзакції могли би розширити предмет лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи мовлення. Наразі її об'єктом є лише (поданий в усному чи письмовому виконанні) текст. Також, у цивільних процесуальних відносинах питання юридичного значення тих чи інших немовленнєвих засобів, вочевидь, мають бути віднесені до сфери компетенції експерта з питань права (ст. 73 ЦПК України) [48].

Висновки. Мовлення, застосування усного чи письмового тексту відіграє важливу роль у правовідносинах.

Формальна визначеність норми права означає її закріплення у тексті. Вказане робить текст і мову засобами вираження законодавчої волі. Але численними є приклади застосування у правовій комунікації і інших засобів.

Немовленнєві інструменти відіграють помітну роль у правовому регулюванні та у правозастосуванні. З погляду юридичної визначеності вони поступаються засобам мовлення.

Засоби тлумачення, експертизи, правил юридичної техніки щодо застосування немовленнєвих засобів правової комунікації слабо розроблені на доктринальному рівні.

Юридичний текст вийшов за власні рамки, намагаючись за рахунок використання (згадування, посилення, опису тощо) нетекстових одиниць здолати відрив між законом та правом.

Література:

1. Біла В. Р. Види правових форм публічного адміністрування. *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. 2019. № 4. Т. 30 (69) URL: <https://doi.org/10.32838/1606-3716/2019.4/1> (дата звернення: 18.11.2024).
2. Біла В. Р. Правові акти публічної адміністрації: теоретико-правове дослідження. *Право і суспільство*. 2019. № 4. С. 140–145. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736-2019-4-20> (дата звернення: 18.11.2024).
3. Борисов В. І., Фріс П. Л. Поняття кримінально-правової політики. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1. С. 15–31. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/6112/1/Borisov_Fris_15-31.pdf (дата звернення: 18.11.2024).
4. Бурлай Є. Мовчазні феномени в праві. *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Третього всеукраїнського “круглого столу” (м. Львів, 23–24 листопада 2007 року). Львів: СПО-ЛОМ, 2008. С. 77–109
5. Висновок Комітету Верховної Ради України з питань інтеграції України з Європейським Союзом щодо проекту Закону України “Про українську жестову мову” (реєстр. № 2340 від 29.10.2019). *Веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67223 (дата звернення: 18.11.2024).
6. Войцеховська Н. К. Мовчання як комунікативно значущий акт у конфліктному діалогічному дискурсі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. 2014. № 2. Том 2. С. 4–7. URL: <http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v8/v8-2/01.pdf>
7. Довбик С. Фонетичні аспекти мовленнєвого спілкування молодших школярів. *Початкова школа*. 2013. № 5. С. 9–13; № 6 С. 3–6. URL: https://elibrary.kubg.edu.ua/id/eprint/2485/1/S_Dubovik_PSH_6_2013.pdf (дата звернення: 18.11.2024).
8. Загнітко А. П., Домрачева І. Р. Основи мовленнєвої діяльності. Донецьк, Український культурологічний центр, 2001. 56 с.
9. Інструкція з сигналізації на залізницях України. Затверджено наказом Міністерства транспорту та зв'язку України від 23 червня 2008 р. № 747. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/FIN40297> (дата звернення: 18.11.2024).
10. Інтермедіальність. *Вікіпедія*. 2023. 01 грудня. URL: <https://w.wiki/C6PP> (дата звернення: 18.11.2024).
11. Креслення. *Вікіпедія*. 2024. 24 липня. URL: <https://w.wiki/By3B> (дата звернення: 18.11.2024).
12. Кримський С. Текст. *Філософський енциклопедичний словник / В.І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін.* Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України : Абрис, 2002. С. 631.
13. Макеєва О. М. Поняття і сутність правової комунікації в сучасному інформаційному просторі. *Юридичний вісник*. 2017. № 3 (44) С. 35–41. URL: <https://jrnل.nau.edu.ua/index.php/UV/article/view/12061/16130> (дата звернення: 18.11.2024).
14. Маценка С. Інтермедіальні зв'язки слова та музики в німецькому експресіонізмі. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. 2017. № 11–12. С. 182–188. URL: <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/15418/1/33.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
15. Міжнародний звід сигналів. *Вікіпедія*. URL: <https://w.wiki/BwPb> (дата звернення: 18.11.2024).
16. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства. Дисертація на здобуття ступеня доктора наук. URL: <https://elar.naiu.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/eeaa7a19-3b7a-4d42-b1c5-2ad5aefff6c0/content> (дата звернення: 18.11.2024).
17. Мухіна В. С. Вікова психологія: феноменологія розвитку, дитинство, отрочество: підручник для студентів вузів. *ibib.ltd.ua*. URL: <http://medbib.in.ua/neyazykovyie-sistemyi-znakov-znaki-priznaki-39884.html> (дата звернення: 18.11.2024).
18. Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та організації зв'язку у сфері цивільного захисту. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 вересня 2017 р. № 733. *Урядовий кур'єр*. 2017. 12 жовтня. № 192. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/733-2017-%D0%BF#Text>
19. Порядок призначення уповноважених установ, які забезпечують проведення іспитів на рівень володіння державною мовою та перевірку й оцінювання їх результатів. Затверджено Рішенням Національної комісії зі стандартів державної мови від 27 травня 2021 року № 23. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 16 липня 2021 р. за № 926/36548. *Офіційний вісник України*. 2021. 23 липня. № 56. С. 183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0926-21#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
20. Правила дорожнього руху. Затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 10 жовтня 2001 року № 1306. *Офіційний вісник України*. 2001. 26 жовтня. № 41, стор. 35 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
21. Правила носіння військової форми одягу та знаків розрізнення військовослужбовцями Збройних Сил України, Державної спеціальної служби транспорту та ліцеїстами військових ліцеїв. Затверджено Наказом Міністерства оборони України від 20.11.2017 № 606. Зареєстровано в Міністерстві

юстиції України 13 грудня 2017 р. за № 1502/31370. *Офіційний вісник України*. 2018. 16 січня. № 5. С. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1502-17#n641> (дата звернення: 18.11.2024).

22. Про відомчі заохочувальні відзнаки Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів. Наказ Національного агентства України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів від 16.05.2024 № 204. Зареєстровано в Міністерстві юстиції України від 06 червня 2024 р. за № 837/42182. *Офіційний вісник України*. 2024. 24 червня. № 55 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0837-24#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

23. Про державні нагороди України. Закон України від 16 березня 2000 року № 1549-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2000. № 21. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1549-14#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

24. Про захист прав споживачів. Закон України від 10 червня 2023 року № 3153-IX [набирає чинності не раніше дня припинення чи скасування воєнного стану]. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 78. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3153-20#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

25. Про захист прав споживачів. Закон України від 12 травня 1991 року № 1023-XII. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1991. № 30. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

26. Про звання Герой України. Указ Президента України від 2 грудня 2002 року № 1114/2002. *Урядовий кур'єр*. 2002. 25 грудня. № 241. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1114/2002#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

27. Про медаль “За врятоване життя”. Указ Президента України від 20 травня 2008 року N 461/2008. *Урядовий кур'єр*. 2008. 27 травня. № 95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/461/2008#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

28. Про міжнародні договори України. Закон України від 29 червня 2004 року № 1906-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, № 50. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1906-15#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

29. Про однострій поліцейських. Постанова Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 823. *Урядовий кур'єр*. 2015. 17 жовтня. № 193. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/823-2015-%D0%BF#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

30. Про правотворчу діяльність. Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2023. № 93. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

31. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України “Про запобігання корупції”, пункту 2 розділу II “Прикінцеві положення” Закону України “Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб” від 6 червня 2019 року № 3-р/2019. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 18.11.2024).

32. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень розділу I, пункту 2 розділу III “Прикінцеві положення” Закону України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення” від 02 березня 2015 року № 213-VIII від 23 січня 2020 року № 1-р/2020 . URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 18.11.2024).

33. Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 21 липня 2021 року № 4-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Бівалькевича Богдана В'ячеславовича щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 8 розділу XI “Прикінцеві та перехідні положення” Закону України “Про Національну поліцію”. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 18.11.2024).

34. Рішення Конституційного Суду України від 14 липня 2021 року № 1-р/2021 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України “Про забезпечення функціонування української мови як державної”. URL: <https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/34-verhovenstvo-prava> (дата звернення: 18.11.2024).

35. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 (Справа № 1-33/2004). *Веб портал Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 18.11.2024).

36. Савенко М. Д. Буква і дух у тлумаченні правових норм. *Наук. зап. НаУКМА. Сер. Юрид. науки*. 2008. Т. 77. С. 13–16. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d55a72b2-ed13-4594-b9eb-9c2450bd5bf4/content> (дата звернення: 18.11.2024).

37. Савчук В. Г. Норми для вирішення Євгена Ерліха: кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, Чернівці, 2023. 181с. URL: https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7514/%D0%94%D0%B8%D1%81%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%90%D0%92%D0%A7%D0%A3%D0%9A.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 18.11.2024).
38. Серажим К. С. Текст як комунікаційне вираження дискурсу. *Вісник Запорізького державного університету*. 2001. № 1. URL: <https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/645.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
39. Старцев Д. А. Нотний текст в аспекті семіотичної теорії Чарльза Морріса. *Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти*. 2020. Вип. 56. С. 200–212. URL: https://intermusic.kh.ua/vypusk56/56_probl_13_startsev.pdf (дата звернення: 18.11.2024).
40. Стили літературної української мови як різновиди мови. 2011. 20 вересня. *Освіта. UA*. 2011-09-20 URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/dilovodstvo/24233/> (дата звернення: 18.11.2024).
41. Сучасна кримінально-правова система в Україні: реалії та перспективи. Ю.В. Баулін, М.В. Буроменський, В.В. Голіна, В.К. Гришук, О.В. Зайчук, В.О. Навроцький, О.В. Наден, Ю.В. Нікітін, Н.М. Оніщенко, Ю.А. Пономаренко, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова, В.І. Шакурн Київ: ВАІТЕ, 2015. 688 с. URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/19291/1/Suchasna-mon-2015.pdf> (дата звернення: 18.11.2024).
42. Таш'ян Р. Доктрина “culpa in contrahendo” в ученні про недійсність правочинів. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 36–40 DOI URL: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.1.06> (дата звернення: 18.11.2024).
43. Теорія держави та права : навч. посіб. [С.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова, А. М. Завальний, Н. В. Заяць та ін.] ; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ. НАВС, Освіта України, 2017. 320 с. URL: https://www.naiu.kiev.ua/files/kafedru/tdp/navch_pos_tdp.pdf
44. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння : Анотація дис... д-ра наук: 12.00.12. Київський національний університет внутрішніх справ. Київ, 2008. <http://www.disslib.org/pravova-komunikatsia-v-konteksti-postklasichnoho-pravorozuminnja.html> (дата звернення: 18.11.2024).
45. Токарська А. С. Правова комунікація: теорія і її практика. *Журнал східноєвропейського права*. 2016. № 25. С. 38–44. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/jousepr_2016_25_6 (дата звернення: 18.11.2024).
46. Токарська А. С., Балинська О. М. Правова комунікація. *Енциклопедія Сучасної України*, редкол. І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2024. URL: <https://esu.com.ua/article-883672> (дата звернення: 18.11.2024).
47. Фріс П. Л. Кримінально-правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми : монографія. Київ, Атіка, 2005.
48. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 18.11.2024).
49. Чупрій К. Сила мовчання: роль невербальної комунікації. *Друкярня*. 2024. 03 листопада. URL: https://drukarnia.com.ua/Kateryna_Chuprii (дата звернення: 18.11.2024).
50. Швачко С. О. Мовчання як силентіальний ефект. *Наукові записки. Серія: Філологія (мовознавство). Збірник наукових праць*. Вінниця: ВДПУ, 2012. Вип. 15. С. 225–230. URL: https://www.researchgate.net/publication/277842780_Movcanna_ak_silencialnij_efekt (дата звернення: 18.11.2024).
51. Шептуховський С. Є. Правові аспекти немовленнєвих комунікацій. *Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи-ви* : матеріали XX Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 31 жовтня 2024 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024 (Київ, 31 жовтня 2024 року). Київ. 2024. URL: <https://www.naiu.kiev.ua/zagalnoakademichni-kafedri/kafedra-pravnichoyi-lingvistiki/naukova-diyalnist/materiali-naukovih-zahodiv/vnprk-spp/> (дата звернення: 28.11.2024).
52. Щербина О. Феномен мовчання в юридичній аргументації. *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2. С. 160–174. URL: <https://doi.org/10.21564/2227-7153.2014.1-2.182829> (дата звернення: 18.11.2024).
53. Янишен В. П. Мовчання як вираження волі сторони до вчинення правочину: окремі практичні аспекти. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав* : матеріали "круглого столу", присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова, м. Харків, 16 груд. 2016 р. Харків, 2017. С. 162–167. URL: <https://dSPACE.nlu.edu.ua/handle/123456789/14996> (дата звернення: 18.11.2024).
54. Ehrlich E. Die stillschweigende Willenserklärung. Berlin : Heymann, 1893. URL: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=hvd.32044056930423&seq=17> (дата звернення: 18.11.2024).
55. Hoeske Mark van. Law as Communication. Oxford–Portland Oregon, 2002. 224 p.